

Г.С. ОМАРОВА

ШЕТЕЛ ҚАЗАҚТАРЫ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Шетел қазақтары рухани құндылықтары, жалпы қазақтың рухани құндылықтар жүйесінің бір арнасы екені белгілі. Казак рухани құндылықтар жүйесінің ең құнарлы күйінде сакталып қалған, бір қайнар бұлағы, өзінін тарихи этникалық кеңістігінде қаймағы бұзылмай, өз атаконысын мекендер отырған шетел қазақтары арасынан шыққан ойшылдар іліміндегі рухани құндылықтар жайында ой өрбітеміз.

Қытай империясы құрамындағы қазак мәдениетінің түркі дәүіріндегі ойшылдар рухани құндылықтарына тоқталып өтейік. Қазіргі кезде ғылыми түрғыда қалыптасқан көзқарастар бойынша “қазіргі ҚХР аумағындағы Богда (Шығыс Тянь-Шань) тауы мен Алтай тауларының арасы, яғни Жонғария даласы көне түрік этногенезі мен ең алғашқы түрік мәдени дәстүрлерінің қалыптасқан аймағы саналады”[1.276]. Қытай жылнамаларына туцзюе (түрік) ұғымы ең алғаш 542 жылы енгізіліп, ұшы қиырсыз мәліметтер хатқа түсіріліп, осы күнге дейін сакталып қалды. С.Сұңғатайдың пайымдауынша, ежелгі түріктер ертедегі ханзулармен саяси экономикалық, әскери, құдандалық, мәдениетаралық ықпалдастықта өмір сүре отырып өздерін аспан астындағы ерекше патшалық санайтын, Қытай еліне металл корытуды үретіп, озық техникаларды (қола, жез, темір, алтын, сынап, мырыш, қалайы т.б. корыту) игеруді, екі доңғалақты арба жасап, пайдалануды, атты арбаға жегуді және салт атқа мініп, садақ тартуды, өндіріс пен соғыс өнеріне ынғайлы киінуді (етік, шалбар, қайырма жағалы тон, желбекей, бас киім т.б.) үреткен екен. Түріктер “Хинган тауларынан Каспий теңізіне дейінгі ұлан-байтақ Еуразия даласында көшпелі тайпаларды біріктіріп, Ұлы түрік қағанатын құрды”[1.26 б.]. Түрік қағанатымен Византия, Иран, Қытай т.б. елдер алуан түрлі байланыстар жасады. Ал түрік көшпелілердің өзара түйісетін белдеулері Қазақстанның Жетісу өнірі мен қазіргі Қытай қазақтары орналасқан байырғы Шығыс Түркістан өлкесі, Ганьсу, Нинся, Шаньси, Шэнси, Ишкі Монғол провинциялары болып табылады[1.26б.]. Қытай тарихшысы С.Б.Хай Түрік көшпелілерден қалған “Китаб ат-дурра әл-мудия фил-лұғат ат-түркия алат тамам”(Түркі тілі туралы жан-жақты және тыңғыштың інжу-маржан жинағы), “Әл-қауани әл-қуллия лизабит ал-лұғат ат-түрки”(Түркі тілдерін үйренудің толық құралы) т.б. көптеген түркі

тілдерін үйрену сөздіктері мен кітаптар жайында айтады[2.288]. Байырғы Шығыс Түркістан өлкесінде дала көшпелілерінен шыккан, қытай тарихы мен мәдениетінде есімі құрметпен аталағын көптеген ғұламалар жайында қытай жылнамаларында, қытай және казак ғалымдары С.Б.Хай, Н.Мыңжани, С.Жанболат т.б. енбектерінде терең көрініс берді. С.Б.Хай монғол шапқыншылығы әсерінен Қытай жеріне Қазақстаннан қоныс аударып келгендердің ішінде кейін, Қытай императорлары сарайында қызмет етіп, жоғары деңгейлерге жетіп, Қытай және Қазақ тарихы мен мәдениетіне зор үлес қосқан Қара, Таштемір, Қанлы Зысан, Найсан ақын, Бұқұм ақын, Төте Мазартайұлы т.б. тарихи тұлғаларды атап көрсетеді. Бұл тұлғалардың шетелдерге шашыраған қазак ұрпақтарынан екені С.Б.Хайдан басқа да қытай және қытайдағы қазак тарихшыларының енбектерінде терең айшықталды. Су Бей Хай: “Қазақ ұлты XVғ. ғана қалыптасты дейтін жаңсақ пікір бар, содан қазақтың монғол ұstemдігі кезінде болғандығын терістеп, сол кезде жарыққа шыққан әскери, саяси, өнер қайраткерлерін түгелімен монғол немесе хүйзу (дүнген) т.б. ұлттарға танады” [2. 313] дей келіп, қытай патша сарайларының тарихын жазуда аса бағалы шығармалар жазып қалдырыған Қанлы Зысан мен Қанлы Күй-Күйді “Қос жаухар” – деп атады. Қанлы Зысанның Қара деген шәкірті әйгілі саяси қайраткер болғандығын айтады. Сонымен қатар қазак жерінен Шынғысхан заманында Қытайға ауып келген қазақтардың ішінде терең білімінің арқасында қытай патшасының қорғаныс қолбасшысы қызметтін атқарып, сарай тарихын жазған Таштемір туралы баяндайды. С.Б.Хай қазақтың меркіт руынан шыққан Төте Мазартайұлы (1314–1355) туралы ерекше атап көрсетеді. Т.Мазартайұлы Пекинде билік құрған монғол өулеті хандығының (Юань хандығының), У Зон (Бөржігін Хайсан), Рынзон (Бөржігін Рибадида) патшалары тұсында өмір сүрген, білімді саясаткер, әрі әскери қолбасшы болып, қытай хандығында саяси және әскери салаларда маңызды қызметтер атқарған екен. Ол кішкентайынан қытай мәдениетін терең қабылдаған шаңыракта тәрбиеленгендейдіктен қытай мәдениетін, Оу Жэ Фан және қытай әдеби-мәдени шығармаларын оқып, Конфуций ілімдерін бойына сініріп, Конфуцийдің терең тағылымшылдық идеясын қатаң ұстанған екен. Ол Юань хандығы тарихындағы ірі дикандар көтерілісі кезінде өз әскери қызметтін абы-

роймен атқарып, қытай елінің тарихында дарынды қолбасшылығымен, қытай елінің біртұастығын сактауға сүбелі үлес кости. Төте Мазартайұлы 1352 ж. Юань патшаның әмірімен “Сары орамалдылар” көтерілісін басып, елдің тұтастығын корғауға атсалысты. Ол Конфуций идеяларын терен дәрілтей отырып, тарих пен әдебиетті үйретуді жолға қойып, қытайлық үрдістегі зандарды пайдалана отырып феодалдық қоғамды қорғаудың зандарын жасап, тарихи топтамалар жазып, қытай мәдениеті мен тарихына ұшан-теніз енбек сінірді. Су Бей Хай Т.Мазартайұлы қытай және казак тарихында өшпес із қалдырған, дарынды тұлға деп атап көрсетті [2. 295-298]. Төте Мазартайұлының Қытай елінің зан ережелерін жазып, Қытай елінің тұтастығын сактауға қосқан үлесі француздардың атасы саналатын кардинал Ришельєнің Францияның саяси мәдени жағдайын жаксартуға жасаған қызыметімен ұқастығын байқаймыз.

Бірақ, өкінішке қарай, қытай жылнамаларында есімдері аталатын көшпелілерден шыққан ойшылдардың қытай мәдениетіне терен сінісіп кеткені соншама, олардың өз есімдері де қытайша үрдіспен аталаған кеткен екен. Бұл тұлғалардың қазак жерінен шыққандығын қытай тарихшылары сол дәуірдегі тарихи мәліметтерде көрініс беретінін айтып, айқын дәлелдер келтіріп отыр. Түрік дәуірінде қытай, қазак мәдениетаралық ықпалдастық үрдістері сол кездерде туындаған мифтерден, өнер туындыларынан да терен көрініс берді. Бұны әйгілі қытай жиһангезі Мо Тян Зының “Сақ ана”, Чың Фуғұдың “Қытай мен Батыс мәдениетінің алмасу тарихы”, қытай жылнамаларындағы түрік баяны, Ду Фудың “Ху жылқылары”(көшпелілердің жылқылары) жайындағы “Тәнір тұлпары”, “Киелі сәйгүліктер” т.б. өлеңдерінен байқалды. Сонымен қатар қазактың Суяб жерінде дүниеге келіп, кейін Қытайға қоныс аударып келгенмен, оның есімі қытай жылнамасында Ли Бай деген есіммен сакталған, қытай мәдениеті мен өнеріне орасан зор үлес қосып, көрнекті ақын, музика шебері атанған Ли Бай секілді тұлғалар рухани күндылықтары өлі де болса айшыкты зерттелмей келе жатқандығы байқалып отыр. Ә.Дәулетханұлы біз бөлінсек бертінде XVf. бөліндік, бірақ қазак мәдениетінің тарихынан бағалы дерек беретін қазақ халқының қайнар бастауы болған сақ, ғұн, үйсін, көктүрік, түркеш, қарлық, қыпшақ т.б. замандардағы тағдыр талайымыз, жасаған материалдық және рухани күндылықтарымыз ортақ, біртұтас, сан салалы мазмұнға ие “дала өркениеті” еді дейді[3. 137]. Бұл құбылыстардан тарихи мәдени сабак-

тастық арнасындағы адам санасында қалыптасқан сол кездегі қоғам мен адам арақатынасын, мәдениетаралық байланыстар мен ықпалдастық, өзара сұхбат үрдісін айқын байкауға болады.

Ресей империясы құрамында өз атақонысымен қалған кандастар мәдениетінде терен орын алатын тұлғалар болған. Ресейдің Батыс Сібір, Том, Орынбор т.б. өлкелеріндегі кейбір ақынжыраулар асыл мұралары, олардың есімдері отандық рухани қазыналардан кенде қалып келеді.

Ресейдің Батыс Сібір өлкесінде есімі ел аузында сакталған, Байсерке абыз Ресейдің Омбы өніріне шешендігімен, ақындығымен ел құрметіне бөлентген. Е.Өтебаев пен М.Шындалиевалардың пайымдауынша, оның мұралары негізінен нақылдық сөздер, үлгі өнегелік сөздер, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер, өлеңдерден тұратын, негізінен осы күнге дейін өзгеріске ұшырай қоймай, жалғасып келе жатқаны байқалып отыр. XVIII f. аяғы мен XIX f. басында өмір сүрген Байсерке абыздың шешендік сөздерінің ерекшеліктері негізінен оның адам мәселе сіне арналғандығы. Байсерке абыз адам болмысының алуан түрлі қырларын ашып көрсететін мұраларында, әсіресе бала тәрбиесіне, жақсылық пен жамандық, ата-анаға құрмет көрсету, әйелдер мен ерлерге арналған нақылдық т.б. сөздерінің терен мәні бар. Осы ойымызды оның “Баланы балдан тәтті деменіз”, “Адамға ақыл артық мал мұліктен”, “Ата-ананың қадірі”, “Жақсы адамның белгісі”, “Дүшпаннан ақыл сұрама” дейтін қысқа шумакты, нақылдық және т.б. өлеңмен айтылған сөздерінде Байсерке абыздың замандастарын өділдік пен адалдыққа шақырғаны, адамгершілік туралы ой пікірлері айқын көрінеді.

Токсан Жабайұлы Ресейдің Омбы, Томск өнірінде XVIII ғасырдың аяғы, XIX ғасырдың басында өмір сүрген. Токсанның әкесі Жабай дүниеден өтерінде үлдарына: “Сексен, саған ерлігімді, Токсан, саған әкем Қара биден қалған билігімді бердім” – деп, өситетайтып қалдырады. Токсаннның әкесі мен атасы ел басқарып, әділ би болғандықтан, Токсан бала кезінен өз отбасында өз заманының әділетті билері атанған, көне көз би-шешендердің шешендік сөздерін көп естіп, атасымен, әкесімен бірге ел аралап, елде болып жататын жер дауы т.б. дау-дамайларды шешуде әділ кесім жасауға қатынасып, қазылық сот бітім, билік қызыметтің қыр-сырына қанығып өседі. Е.Өтебаев пен М.Шындалиевалардың байкауынша, Токсан сол кезде өмір сүрген өткір сөздерімен қара қылды қақ жарып, ел басқарған Киеқбай би, Қалқаман би, Нұрим төрелермен үзенгілес болып, сол ел басқарған билермен атышұлы кездесулерден шешендік сөздер сакталғаны жайында айтады. Токсан биден

қалған мұралар негізінен ел басқарудағы әділ қазылық қызмет, бітім билік сот жүйесіне қатысты болғандықтан оның шешендік сөздерін, халық казынасы саналатын шешендік бітім билік, сот ережелер жинағын академик Салық Зиманов Мәдени мұра ата зандар жинағына енгізді. Токсан бидін іліміндегі рухани құндылықтардан “Керей көп пе, кедей көп пе?”, “Қу бәйтерек құласа”, “Токсан би мен Құнанбай”, “Заман ақыр болар”, “Қосылса екі жаксы хан секілді”, “Еділден қашты бір тұлға” т.б. көптеген шешендік сөздері мен өлең түрінде айтылған тәрбиелік мәні зор шығармалары сакталған. Бұдан басқа Токсан бидін ұлы ақын Абайдың әкесі Құнанбай қажымен кездесу сәтінен қалған сөздері, сонымен катар Ізбасты би, Кийкбай шешен, Шорман би, Қалқаман би т.б. кездесулер кезіндегі дау-дамайларды шешуі мен шешендік сөздері сакталған.

Ресейдін Қорған, Түмен, Омбы т.б. өнірлерінде шешендігімен аты шықкан Домақ XIXғ. аяғы мен XX ғ. басында өмір сүрген. Домақ шешен мұраларында оның ислам дініне деген көзкарасы ерекше байқалады. Оның шешендік сөздеріндегі имандылық тәрбиесіне деген ой пікірлерінің орны бөлек. Сонымен катар Домақ шешеннің рухани дүниесінде ұлттық сананы қалыптастырудығы оның ойлары “Ескіше жазған сөздерім”, “Заман ұлгісі ағым тұрмыста”, “Орта жұздің қонысы”, “Толықсыған толқын сөз”, “Оқу, өнер, адалдық” т.б. шығармаларынан анық байқалады. Домақ шешен қазақ халқының өз алдына ел болуын жырлай келіп, қазактың ертеден мекендеген ата-коныстарын ашып, атап көрсетеді. Ресейдегі қазақ ойшылдарының дүниетанымынан қазақ халқының ертеден келе жатқан дәстүрлерінің жалғастығын айқын байқаймыз.

Өзбекстан қазақтары арасынан шықкан ақын жыраулар шығармашылығынан да отандық қазыналарға қосылар мұралар жетерлік. Өзбекстан қазақтары арасынан XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында көптеген ақын жыраулар арасында Базар жырау Өтемісұлы өзінің сурырып салма ақындығымен, шешендік сөздерімен халыққа танылды. Оның шешендік, даналық сөздері халық арасына алдымен ауызша, кейін жазбаша түрде таралған екен. Базар жыраудың “Жамиғи қазақтың бір туған”, “Боз інгеннің ботасы”, “Айтқанды қыл болысым”, “Кереге сегіз қанат, бес будауық”, “Балқы Базардың соңғы толғауы” т.б. көптеген шығармалары мен шешендік сөздері сакталған. Базар жырау ел басшыларын батыл шенеп, сол кездегі елдің қызын жағдайын өз шығармаларында ашып көрсетіп, шала молдалар мен байлардың кейбір қылышын сынап, адамның әділ, адап, таза ар ұжданды болуы керектігіне за-

мандастарының назарын аудартады. Өзбекстанның Тамды өнірі, Алтынтау деген жерінен шыққан Ержан Ерниязұлы сол өнірге ақындығымен танылған тұлға. Оның біркетар өлендері сакталған. Тамды өнірінен шыққан Елеусін Құрымбайұлы өзі өмір сүрген өлеуметтік мәдени ортада болып жатқан құбылыстарды өз шығармаларында ашып көрсете келіп, қазақтың өнер үйренбей, еңбексіз жүрген жастарын сынға алып, оларды оку мен білім алуға шакырады. Ермұхамет Шабарұлы Бұхарада Қекалташ медресесін бітірген, ағартушы, әрі діни кайраткерлігімен елге танылған ақын. Ермұхамет ақынның “Бақшашының бағында”, “Жаратушының барлығына дәлел”, “Жаратушының бірлігіне дәлел”, “Мұбаракқа”, “Қынырларға жауап”, “Берік көңіл ақылына биленіп” т.б. көптеген шығармалары сакталған екен. Ол өз шығармаларында замандастарына Хак Тағала Бір Жаратушы Иенің барлығын, Бірлігін дәлелдеп, ел-жүртты имандылық пен адалдық, адамгершілік тәрбиеге шакырады. Ол Өзбекстан жеріндегі қазақ халқын білім алып, өнер үйренуге баулыған өлендерінде оның ағартушылық көзқарастары ашық көрінгенімен, оның имандылықты дәріптеген, діни тұрғыдағы көзқарасын білдіретін, имандылық ақыл ой туралы шығармалары басым болғандықтан, оны діни ағартушы деп те атауға болатын секілді.

Монголия өлкесінде ежелден Керей, Наймандар ертеден өмір сүріп, олардан қалған жәдігерлер монгол, орыс т.б. мәліметтерден бүгінге дейін сакталғаны тарихтан белгілі. Н.Мынжани Наймандар Орхон жазуын қолданғанын, Найман ханы Білті Бұқа хан тұсында, ол өлкеде Құбатегін жырау өмір сүріп, даналық сөздері мен сурырып салма ақындығымен өз заманының белгілі тұлғасы болғанын айтады. Монголияға қазақтар негізінен XIX ғасырда Ресей мен Қытай империялары арасындағы “Батыс Солтустік шекараны анықтау” келісімшартына байланысты байырғы Шығыс Туркістандағы қазақ жерлерінің отарлануынан қазақтардың жайылым жерлері тарылып, Қытайдағы қазақтар Монголияға қоныс аударғаны белгілі. Сол қоныс аударған ел жүртпен бірге Монголия өлкесінен сол кездері ақындығымен аты шыққан тұлғалар, ел басқарған билер де Монголияның Хобда өлкесінен қоныс аударып келген болатын.

Монголия қазақтары арасынан шықкан халық ақындары Т.Қабанұлы, Т. Бөжекулы, О.Ірбітұлы, С.Өкшебайұлы, С.Баяндыұлы т.б. дүниетанымынан сол кездегі қоғамдағы саяси тарихи, ұлтаралық жағдайлардан бастап, халықтың өлеуметтік мәдени өмірі, экономикалық тұрмысы, хал-ахуалы, олардың адамға адамгершілік тәрбие беретін жырларынан елбасшыларын сыннауы, жастарды оку

мен білім алуға шақыруы т.б. алуан түрлі өлеуметтік мәдени мәселелерден хабардар боламыз. Ел арасынан шықкан халық ақындары өз жерінен бірнеше рет қоныс аударуға мәжбүр болған Монголиядағы қазак халқының күйзеліске ұшырауы мен монгол үкіметінің оларға көрсеткен қорлығын, сол кездеңі тарихи құбыльстарды сол күйінде бейнелейді. З.Кинаятулұның пайымдауынша, Алтайдың қунгей бетінен, Алтайдың теріскей, яғни Монголияның Қобда өніріне қоныс аударған қазактар, Қытай жағындағы қазактар арасында басталған дәстүр жалғастырын сол күйінде Қобдаға әкеліп, дамытқандығын айтады. Қытай қазактары арасында ағартушылық, казылық, үстаздық қызмет аткарып, ел арасына ақындығымен, шешендік сөздерімен танылған Ақыт Үлімжұлы өзінің он жылдан астам өмірін Монголия қазактары арасында өткізгендейді, Ақыт Монголия және Қытай қазактары арасында бірдей ақын ғана емес, халық қалаудысы, елбасшысы ретінде де есімі кең таралды. Ақыттың Монголия қазактары арасындағы шығармашылығы мен қызметі арнайы зерттеу тақырыбы болып табылады. Ақыттың жазба әдеби шығармашылығы Монголия қазактарына төрек асер етіп, Ақыт салған мектеп түлектері Б.Ақылбай, Н.Нәжікеш, И.Оңашыбай, Ә.Күрішхан т.б. ізбасарлары қалыптасып шықты. Монголия қазактарының өлеуметтік мәдени, тарихи-саяси жағдайын Ақыт мұралары мен оның Монголия қазактары арасынан шықкан ізбасарларының шығармаларынан айқын көруге болады. Белгілі тарихшы З.Кинаятулұ Монголия қазактарының рухани казына мұраларын жайып, зерттеу ісіне Г.Н.Потанин, Г.Е.Грумм-Гржимайлло, В.В.Сапожников А.В.Бурдуков үлкен үлес қосқандығы, олардың Батыс Монголияны, Қытайды зерттеу барысында Хобда қазактарының “өмір-салты, тұрмысымен танысып қана қоймай, халықтың ауыз әдебиеті мен мәдениетін зерттеді. Қоңтеген өн-күй, ертегі, аныздарды халық аузынан жазып алды”, - дейді [4, 66-67]. Сонымен көтөр 3.Кинаятулұ Г.В.Потаниннің “Солтүстік Батыс Монголия жайлы мақалалары”, Г.Е.Грумм-Гржимайлоның “Батыс Монголия және Урианхай шебі” еңбектерінің маңызды екені жөнінде айтады. Зерттеуші З.Кинаятулұ аталған ғалымдардың енбектеріне сүйене отырып орыс зерттеушісі Б.Я.Владимирцов 1921 жылы Петроградта “Монголия әңгімелерінің жинағы” (Монгольский сборник рассказов) [4, 67], - деген еңбекте Монголиядағы қазактардың ауыз әдебиеті жайында әңгіме болатыны жөнінде айтады.

Иран, Ауғанстан қазактары өлеуметтік мәдени болмысын зерттеуші И. Жеменейдің байқауынша, ертедегі иран, парсы зерттеушілерінің шығармаларында қазаққа қатысты дүниелер мол

көрінеді. И.Жеменей парсы тілінен қазақ тіліне аударған “Зафарнама”, “Жеті климат”, “Әлем шекарасы (Шығыстан Батысқа дейін)”, “Көтран Тәбризи және Тараз” және т.б. қазақ әдебиеті мен тарихына, мәдениетіне қатысты рухани құндылықтарды көреміз. Осы шығармалар ішіндегі XVII ғасыр басында жазылған Әмин Ахмед РАЗИДЫҢ хижыраның 1002 жылы, яғни 1593 жылы жазылған көлемді “Жеті климат” еңбегін аудару барысында И.Жеменейдің байқауынша, қазірге дейін қазаққа қатысты бағалы рухани құндылықтар қатарына жататын мұралар сақталғаны жайында айтады. И.Жеменей Әмин Ахмед РАЗИДЫҢ бұл шығармасында ертедегі қазактың Тараз, Испижаб, Түркістан, Жаркент, Фараб т.б. қалалары жайында айтып қана қоймай, “турік әлемінің ислам дүниесін әлемдік мәдениет кеңістігінің өріс алуына үлес қосқан Әбу Насыр әл-Фараби жайында, һәм де қазактың ойшыл, тарихшы ғалымы Мұхаммед Хайдар Дулати мырза хакында” көптеген мәлметтер берілетіні жайында айтады”, - дейді [5, 72-73]. И.Жеменейдің айтудынша, бұдан басқа да парсы шығармаларындағы рухани мұралардан қазаққа қатысты рухани құндылықтарды зерттеудін маңызы зор деп отыр.

Қазақ халқының, қазақ философиялық ойпікірінің бір бұтағы, қазіргі кезде атамекеннен тыс қоныстанып отырған, шетелдерде болғанымен өзінің тарихи тамырынан ажырамай, өзінің атақонысында отырған отандастарымыздың еншісінде дегенімізben, алыс шетелдерге шашыраған қазақ диаспорасы арасында да сақталған рухани құндылықтар бар екені байқалып отыр. Сондықтан жалпы шетелдердегі қазактардың асыл-қазына мұралары мен қазақ әдебиеті және мәдениетіне, тарихына үлес қосқан көрнекті тұлғалардың болмысын танып-білуге, олар жасаған рухани құндылықтарға назар аударып, бұл рухани құндылықтарды қазақ халқының итілігіне айналдыру мәселеесіне өлі де болса тереңірек на зар аударылуы керек деп ойлаймыз.

ӘДЕБІЕТ

- Сұнгатай С., Еженхан Б. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері// “Мәдени мұра” бағдарламасының Шығыстану секциясы. 2 том. Алматы: Даік-Пресс, 2005. -75 б.
- Су Бей Хай Қазақ мәдениетінің тарихы. 2001. -551 б.
- Дәулетхан Д. Қорқыт баба қобызды қайдан алды?// Таң Шолпан. 2005. №5. 130-137 б.
- Кинаятулұ З. Монголия қазактарының өміріндегі этномедени езгерістер// Еуразиялық интеграция және қазақ диаспорасы. – Алматы: Жеті жарғы, 2007. – 216 б.
- Жеменей И. Деректану. Қазақ тарихы мен мәдениеті парсы, қытай, монгол, мажар тілдеріндегі деректер негізінде. Алматы: ҚазМӨҒЗИ, 2002. -171 б.

Резюме

Рассматриваются духовные ценности зарубежных казахов с данными китайских, монгольских, иранских письменных источников.